

بررسی سیر تحول معماری کاروانسراهای حیاطدار مرکز ایران^۱

مجتبی کاویان

عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه مرمت

mjkavian@yahoo.com

غلامحسین غلامی

عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه مرمت

gholami.sttu@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۵ / ۲ / ۰۸

تاریخ پذیرش: ۹۵ / ۶ / ۲۶

چکیده

کاروانسراها مهم‌ترین بناهای بین راهی و منزلگاه امن کاروانیان در مسیرهای مهم بازرگانی - زیارتی ایران بوده‌اند. ابهامات متعددی در چگونگی تحولات ساختاری و فضایی این بناهای ارزشمند در ادوار مختلف تاریخی وجود دارد و از این رو بررسی شیوه طراحی و سیر تحول کاروانسراها ضرورت دارد. مقاله حاضر با هدف آشنایی و تبیین تحولات معماری کاروانسراهای حیاطدار مرکز ایران به روش توصیفی - تحلیلی و بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای تدوین شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد در دوره پیش از اسلام و اوایل دوره اسلامی، کاروانسراها به صورت منازل اتراق‌گاهی با سازماندهی حجره‌های متعدد پیرامون حیاط مرکزی طرح انداخته می‌شدند که این شیوه طراحی بر اسکان و استراحت کاروانیان متمرکز بوده است. این شیوه طراحی به مرور زمان با تحولاتی نظیر گشایش و بزرگ شدن فضاها در گوشه‌ها، ایجاد رواق در جلوی حجره‌ها، و چهارایوانی شدن کاروانسراها تا انتهای دوره سلجوقی مرسوم بود. در دوره ایلخانی الگوی جدیدی متأثر از ترکیب کاروانسراهای چهارایوانه دوره سلجوقی با گونه چاپارخانه‌ای در طراحی کاروانسراها پدیدار شد که از دوره ایلخانی تا پایان دوره قاجاریه، شیوه مرسوم در طراحی کاروانسراها بود. در این شیوه فضای اصطبل بر گرفته از الگوی چاپارخانه‌ها، با نظم در چهار طرف کاروانسرا و در پشت حجره‌ها ساخته شد و رواق جلوی حجره‌ها به ایوانچه تبدیل شد. در دوره تیموری مدخل اصطبل از حیاط مرکزی به فضای ورودی انتقال یافت و استقرار اصطبل‌ها از چهار طرف حیاط به سه طرف محدود شد. در دوره صفویه فراوانی الگوها را می‌توان به انفجار الگوها تعبیر کرد. در این دوره ساخت کاروانسرا به اوج پختگی رسیده و نمونه‌های متعدد با طرح‌های متنوع و مقیاس‌های مختلف کالبدی - کارکردی از این دوره باقی مانده است. شیوه ساخت کاروانسراهای دوره قاجار را می‌توان تداوم الگوهای صفوی دانست. به این صورت که در دوره قاجار علاوه بر بزرگ‌تر شدن غرفه‌ها و اصطبل‌ها، به جزییات فضاها بیشتر توجه شده است.

واژه‌های کلیدی:

طراحی، سازماندهی فضایی، ویژگی‌های کالبدی، تحولات معماری، کاروانسراهای حیاطدار ایران.

ایران به سبب قرار گرفتن در موقعیتی سوق‌الجیشی، همواره یکی از مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی شرق با غرب جهان بوده است و یکی از مهم‌ترین راه‌های بازرگانی جهان باستان، یعنی جاده ابریشم از ایران می‌گذشت و اگر در گذشته این مرز و بوم بنگریم، همواره شاهد تأکید دولت‌ها و حکومت‌های با ثبات بر امنیت و گسترش راه و راهداری، به سبب اهمیت نظامی، منافع ارزنده اقتصادی، تأمین رفاه اجتماعی، و... در این خطه هستیم. به همین منظور تأسیسات میان‌راهی مختلفی همچون میل‌ها، کاروانسراها، پل‌ها، برج‌ها، راهدارخانه‌ها، و چاپارخانه‌ها ساخته شد.

از جمله یادگارهای پرارزش ایران که از روزگاران کهن به علل نظامی و اقتصادی و مذهبی بنیاد شده و در ادوار مختلف، به تدریج توسعه و گسترش یافته، کاروانسراست. کاروانسرا ترکیبی از «کاروان» (کاربان) به معنی جمعی مسافر که گروهی سفر می‌کنند و «سرا» به معنی خانه و مکان است که هر دو بخش این کلمه مأخوذ از زبان پهلوی ساسانی است (صبوری زالوآبی، ۱۳۹۲: ۱۴۷). کاروانسراها یکی از پیروزی‌های معماری ایران است و در هیچ کجا همسویی کارکرد و ساختار را از این کامل‌تر نمی‌توان دید (پوپ، ۱۳۹۰: ۲۳۸). شاردن جهانگرد فرانسوی در خصوص اهمیت کاروانسرا در ایران چنین می‌گوید: افراد خیر و متدین ساختن کاروانسرا بر راه‌ها را مقدم بر همه خیرات و مبرات می‌شمارند (دهقان‌نژاد، ۱۳۸۵: ۱۴۹). کاروانسراها بر حسب موقعیت و کارکرد به دو دسته کاروانسراهای شهری و برون‌شهری تقسیم می‌شوند. کاروانسراهای برون‌شهری در کنار راه‌های ارتباطی ساخته می‌شد و کاروانسراهای شهری به طور منظم به بازارها برای داد و ستد و معاملات منتهی می‌شد (احسانی، ۱۳۸۱: ۸۴). بررسی اجمالی کاروانسراها از بدو پیدایش تا دوران شکوفایی، گویای این حقیقت است که این نوع بنا از ضروری‌ترین و کاربردی‌ترین آثار معماری این سرزمین بوده و اشکال و انواع آن در دوران تکامل و توسعه، کمتر متروک شده و این علتی جز نیازمندی جامعه سنتی به آن نداشته است (نظری، ۱۳۸۵: ۱۸) و بی‌شک وجود کاروانسراهای متعدد از دوره‌های مختلف در گوشه و کنار این سرزمین، نشان بارز استقرار و استمرار تمدن و مدنیت در ایران زمین در طی قرن‌ها و هزاره‌هاست (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۸). از این رو در مطالعات معماری ایران، آشنایی با سیر تحول معماری کاروانسراها، با توجه به ابهاماتی که در این زمینه وجود دارد، ضروری است و تدوین مقاله حاضر در این راستا صورت پذیرفته است. سؤالاتی که در این

پژوهش پاسخ داده می‌شود عبارت‌اند از:

در سیر معماری کاروانسراها، چه تحولاتی در ساختار کالبدی کاروانسراها بروز کرده است؟

سازماندهی فضایی کاروانسراهای ایران در دوره‌های مختلف تاریخی چگونه بوده است؟

پیرو سؤالات فوق این فرضیه مطرح می‌شود: اگر چه تحولات معماری متأثر از وضع جامعه و مباحث مختلف اقتصاد، مذهب، سیاست، و... است، لیکن نیازهای اساسی که به شکل‌گیری کاروانسراها منجر شده، در طول تاریخ و تا قبل از اختراع ماشین، تغییر اساسی نکرده است. این نیازها عبارت است از امنیت جانی و مالی و آسایش کاروانیان در طول مسیرهای ارتباطی. بنابراین چهارچوب کلی تحولات کاروانسراها را می‌توان در تغییراتی که به افزایش امنیت و آسایش بیشتر کاروانیان منجر شده است، جستجو کرد. پژوهش حاضر با هدف شناسایی و معرفی تحولات معماری کاروانسراهای ایران با تمرکز بر کاروانسراهای حیاطدار مرکز ایران انجام شده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های منتشرشده در مورد کاروانسراها را می‌توان در سه گروه کلی ذیل قرار داد^۱:

الف. کتاب‌هایی که مشخصاً در مورد راه و بناهای بین راهی و کاروانسراها نگاشته شده است که عبارت‌اند از: کتاب *کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه* (ماکسیم سیرو، بی تا) که در آن مؤلف نخست به راه‌های بازرگانی ایران و خط سیرهای مهم کاروانی اشاره کرده و در ادامه ضمن معرفی کاروان‌ها و وسایل حمل و نقل، کاروانسراها را بر اساس منابع مالی ساخت به انواع کاروانسراهای شاهی، کاروانسراهای خصوصی و کاروانسراهای خیریه، و با توجه به موقعیت جغرافیایی و شیوه ساخت به دو گروه کوهستانی و کاروانسراهای دشت تقسیم کرده است. مؤلف همچنین برخی تحولات معماری کاروانسراها را توصیف کرده و در بخش ضمیمه نیز کاروانسراهای شهری را معرفی کرده است. همچنین ماکسیم سیرو (۱۳۵۷) در کتاب *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها* به معرفی راه‌های پیرامون شهر اصفهان پرداخته و در ادامه به تحلیل کاروانسراها و زمان ساخت بناهای وابسته به راه‌ها از دوره ساسانی تا دوره قاجاریه پرداخته است. این دو کتاب منابع ارزشمندی است که مطالب آن به دفعات در سایر منابع بازگو شده است. پیرنیا و افسر در کتاب *راه و رباط*

(۱۳۷۰) راه‌های ایران از پیش از اسلام تا دوره اسلامی بررسی کرده و پس از تعریف واژگان بناهای مربوط به راه‌ها، انواع میل‌ها، پل‌ها، و کاروانسراهای ایران، در مورد وسایل نقلیه و وسایل سفر سخن رانده‌اند. کیانی و کلایس (۱۳۷۳) در کتاب *کاروانسراهای ایران* اهتمام خود را صرف تدوین مرجعی تا حد امکان کامل از کاروانسراهای ایرانی کرده‌اند و فهرستی بزرگ همراه نقشه و تصویر از انواع کاروانسراها در مناطق مختلف جمع‌آوری و به دست داده‌اند. احسانی (۱۳۸۱) کتاب *یادی از کاروانسراها، رباط‌ها و کاروان‌ها* در ایران را بر اساس تألیفات ماکسیم سیرو نگاشته و ضمن بررسی تاریخی کاروانسراها، مباحث دفاعی و رفاهی، راه و کاروان و جزییات مختلف مربوط به کاروانسراها را مورد توجه قرار داده است. در مجلد هفدهم کتاب *گنجنامه کاروانسراها* (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳)، ویژگی‌های معماری و تاریخی کاروانسراهایی از مناطق مختلف ایران همراه نقشه‌ها و عکس‌های مناسب ارائه شده است. هادی‌زاده کاخکی در کتاب *کاروانسرا در ایران* (۱۳۸۹) به انواع راه‌های کاروانی، بناهای وابسته به راه و کاروان، کارکردهای کاروانسرا و معماری کاروانسرا می‌پردازد و متأثر از یوسف کیانی، گونه‌های مختلف کاروانسراها را بر اساس اقلیم و فرم تقسیم‌بندی می‌کند. در کتاب *کاروانسراهای خراسان* (لیاف خانیکی و بختیاری شهری و نعمتی، ۱۳۹۲) ضمن مرور کتاب‌شناسی کاروانسراهای خراسان و توجه به سفرنامه‌های مختلف، واژگان مربوط به کاروانسرا و منازل بین راهی ارائه شده و با ارائه نقشه و عکس‌های متعدد به تفصیل در مورد راه‌های خراسان و کاروانسراهای آن سخن به میان آمده است.

ب. کتاب‌هایی که بر اساس گونه‌شناسی معماری یا بررسی یک دوره تاریخی خاص تدوین شده و بخشی از آن به موضوع کاروانسراها اختصاص داده شده است. از آن جمله کیانی (۱۳۹۱): ۲۶۵-۲۹۴ در کتاب *معماری ایران دوره اسلامی* تاریخچه‌ای عمومی از کاروانسراهای ایرانی را ارائه کرده و انواع کاروانسراها را بر اساس موقعیت جغرافیایی و اقلیمی به سه گونه کاروانسراهای کاملاً پوشیده کوهستانی، کاروانسراهای کرانه پست خلیج فارس و کاروانسراهای حیاطدار مرکز ایران تقسیم کرده است که گونه آخر خود به دسته‌های مختلف تقسیم می‌شود. پیرنیا و معماریان در بخش هشتم کتاب *آشنایی با معماری اسلامی ایران؛ ساختمان‌های درون شهری و برون شهری* (۱۳۷۴: ۲۲۹-۲۶۱) و بخش بیست و یکم کتاب *معماری ایرانی* (۱۳۹۱، ۴۶۱-۴۹۱)، به راه و بناهای وابسته اشاره کرده و علاوه بر تعریف واژگان مربوط به بناهای

بین راهی، ویژگی‌های معماری نمونه‌های شاخص کاروانسراهای دوره‌های مختلف را (برگرفته از کتاب *راه و رباط*) ارائه کرده‌اند. هیلن براند در کتاب *معماری اسلامی* (۱۳۹۳: ۳۳۱-۳۷۶) ضمن معرفی واژگان مربوط به کاروانسرا در قلمرو جهان اسلام و تقسیم آنها به دو گونه شهری و روستایی (برون‌شهری)، با بیانی تحلیلی نمونه‌های شاخص کاروانسراهای کشورهای اسلامی را به تصویر کشیده و در انتها به نحوه سفر کاروانی اشاره کرده است. حاتم (۱۳۷۹، ۸۴-۱۰۱) در کتاب *معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی* به معرفی ویژگی‌های معماری تعدادی از کاروانسراهای این دوره می‌پردازد. در کتاب *معماری تیموری در خراسان* (برنارد اوکین، ۱۳۸۶) و کتاب *معماری تیموری در ایران و توران* (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۴۷۸-۴۸۲) کاروانسراهای تیموری خراسان مانند رباط سنگ‌بست، رباط عشق، رباط قلی، رباط قره‌بیل، و... با ارائه نقشه و توصیف ویژگی‌های معماری هر کدام، معرفی شده است. ج. مقالاتی که در مورد کاروانسراها نوشته شده است و گستره‌ای متنوع از موضوعات را شامل می‌شود. آیوازیان (۱۳۷۴: ۵۸۳-۶۰۰) ضمن بررسی و تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر، به معرفی فضاهای مختلف کاروانسراها پرداخته و برخی تحولات معماری را در دوره‌های مختلف تبیین کرده است. کیانی (۱۳۷۴: ۵۹۵-۶۳۰) کاروانسراهای جاده ابریشم واقع در مسیر خراسان - کرمانشاه را مورد توجه قرار داده است. رفیع‌فر و لر افشار (۱۳۸۲: ۳۷-۶۰) به بحث راجع به راه، کاروان و کاروانسراهای صفوی پرداخته و ضمن تأکید بر مطالعه کاروانسراها واقع در یک مسیر ارتباطی به مثابه زنجیرهای متصل به هم، به بررسی ساختارهای فرهنگی و مطالعات انسان‌شناسی از طریق بررسی کاروانسراها پرداخته‌اند. نظری (۱۳۸۵: ۱۱۰-۱۳۵) به بررسی تشابه اسکان در کاروانسرا با موقتی بودن زندگی دنیوی از منظر ادبا و شاعران ایرانی پرداخته است. احمدی (۱۳۸۵: ۸۱-۹۵) کاروانسراهای ناحیه شمال اصفهان را با ذکر راه‌ها و نمونه‌های واقع در آن بررسی کرده است. صبوری زالوآبی (۱۳۹۲: ۱۴۵-۱۸۲) به سابقه تاریخی کاروانسراها پرداخته و موارد استفاده کاروانسراها را در دوره صفویه، علاوه بر اسکان مسافران، به کاروانسراهای شاهی، کاروانسراهای مختص امور بازرگانی و تجاری، کاروانسراهای زیارتی و کاروانسراهای دارای کارکردهای خاص مانند کاروانسرای مهیار که محل بدرقه و استقبال مسافران بوده، تقسیم‌بندی کرده است. لیاف خانیکی (۱۳۷۹: ۸۹-۱۰۱) ضمن بررسی واژه رباط و بناهایی که با عنوان رباط از آنان یاد می‌شود، به تفاوت کارکردهای آن با کاروانسرا تا

قرن نهم هجری اشاره کرده و معتقد است از این زمان به بعد، رباط و کاروانسرا هر دو مفهوم واحدی به عنوان جایگاه استراحت و اقامت زائران و مسافران یافته است. صداقت‌کیش (۱۳۸۶: ۴۲-۶۵) ضمن بررسی واژه رباط، آن را در اوایل اسلام ایستگاه نظامی، بعد از سده چهارم هجری مترادف خانقاه به معنی محل عبادت و تحصیل، و در نهایت در مفهومی مشابه کاروانسرا معرفی می‌کند و سپس فهرستی از انواع رباط‌ها و کاروانسراهای سده سوم هجری را ارائه کرده و در ادامه به بررسی کاروانسرا در ادوار بعد می‌پردازد. جعفری‌نژاد (۱۳۸۵: ۱۲۳-۱۳۴)، به بررسی نظرات تعدادی از سیاحان، سفرا و جغرافی‌نویسان در مورد کاروانسراها پرداخته و جایگاه کاروانسرا را از دیدگاه اجتماعی، به دلیل تبادلات فرهنگی مسافران در کاروانسراها، حایز اهمیت دانسته است. حسینی و پورنادری (۱۳۹۳: ۸۱-۹۸) با مقایسه تطبیقی سه کاروانسراهای صفوی شاخص بازار اصفهان، به تشابهات و تفاوت‌های موجود در ترکیب فضایی و ساختار کالبدی آنها اشاره کرده اند. حسینی و ارژمند (۱۳۹۲: ۴۵-۵۷) کاروانسراهای برون‌شهری و شهری دوره صفویه اصفهان را با تمرکز بر دو کاروانسرای مهیار و مادر شاه مقایسه کرده و با توجه به مطالعات تطبیقی و علیرغم برخی تفاوت‌های کالبدی - فضایی، الگوی کاروانسرای مادر شاه را متأثر از الگوی کاروانسرای مهیار معرفی کرده است. تاتاری و نیستانی (۱۳۹۳: ۱۰۹-۱۲۴) ویژگی‌های فضایی - کالبدی فضاهای ورودی کاروانسراهای صفوی خراسان را بررسی کرده اند. در بعضی مقالات نیز ویژگی‌های معماری یک کاروانسرا به صورت خاص بررسی شده که از بیان آنها صرف‌نظر شده است. بررسی پیشینه تحقیق در زمینه کاروانسراها، مؤید فقدان پژوهشی کامل و جامع در مورد سیر تحول معماری کاروانسراها در دوره‌های مختلف تاریخی است.

روش‌شناسی پژوهش

روش تحقیق در این مقاله از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی - تحلیلی است و در تحلیل داده‌ها از روش قیاسی بهره گرفته شده است. منابع مورد استفاده برای شناسایی کاروانسراها، کتابخانه‌ای و مستخرج از کتبی است که در پیشینه تحقیق ذکر آن رفت. نحوه انتخاب کاروانسراهای موضوع مطالعه (از بین بیش از ۳۰۰ کاروانسرای حیاط‌دار مرکز ایران در منابع مورد اشاره) بهره‌گیری از شیوه هدفمند (غیر احتمالی) بوده است. نمونه‌های انتخاب‌شده دارای اطلاعات کافی برای تحلیل و تبیین تحولات معماری کاروانسراهاست. نحوه بررسی کاروانسراها در این

پژوهش بر اساس تحولات معماری و نتیجه تحلیل‌های کالبدی و سازماندهی فضایی در پلان‌های متنوع و تمرکز در فضاهایی نظیر ورودی، حجره‌ها، اصطبل‌ها و سازماندهی آنها نسبت به حیاط است و دوره‌بندی‌های تاریخی در ذیل تحولات معماری قرار داده شده است. چرا که بسیاری از تحولات معماری در یک بازه زمانی طولانی و به تدریج عرصه ظهور یافته اند. برای بیان هر یک از تحولات معماری کاروانسراها، با توجه به محدودیت مقاله، سعی شده حداقل از دو نقشه مرتبط با آن استفاده شود و سیر تحولات معماری کاروانسراها در هر مرحله بازسازی شده است. در نهایت ذکر این نکته ضروری است که کاروانسراها با طرح‌های گوناگون ساخته شده اند و اصولاً ساختمان‌ها در معماری ایران چه پیش و چه پس از اسلام، بسیار گوناگون بوده و هیچ‌کدام همانند هم نیستند (پیرنیا، معماریان، ۱۳۹۱: ۴۷۸) به همین دلیل توجه به این نکته مهم ضروری است که در بروز تحولات معماری کاروانسراها در دوره‌های مختلف تاریخی، گاه تمامی این تحولات در طرح‌ریزی یک کاروانسرا متجلی شده و گاه بعضی از آنها.

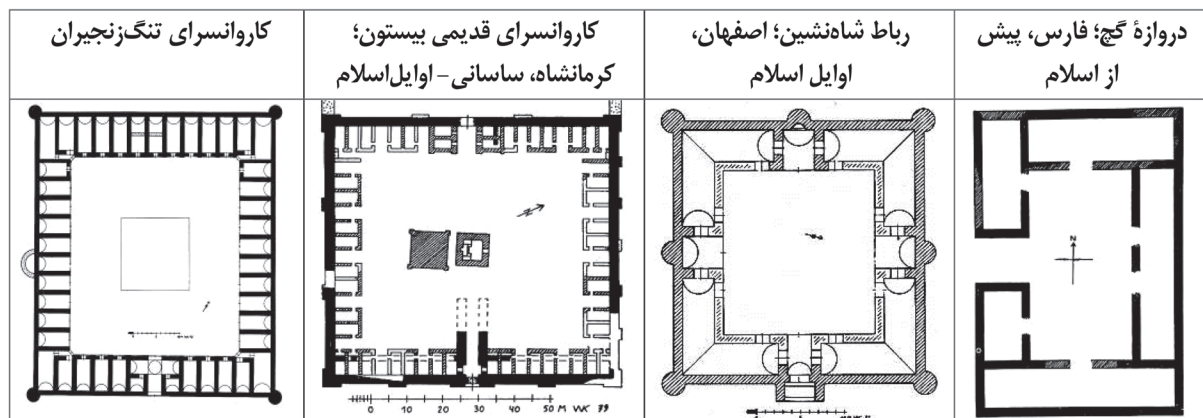
تحلیل و ارزیابی کاروانسراهای مورد بررسی

الگوهای اولیه در دوره پیش از اسلام و اوایل اسلامی

پایه مطالعات تاریخی بنیاد و شالوده کاروانسرا در ایران از زمان هخامنشی نهاده شده است. بدین صورت که در زمان هخامنشیان در مرحله اول به منظور ارتباط سریع بین نقاط مختلف کشور، ساختمانی به نام «چاپارخانه» ایجاد شد (آیوایان، ۱۳۷۴: ۵۸۴). بسیاری از پژوهشگران «دروازه گچ» را معرف قدیم‌ترین نمونه کاروانسرا می‌دانند که ظاهراً از ابتدای ساخت تا کنون تقریباً دست‌نخورده باقی مانده است. حال آنکه نمونه‌های دیگری نیز در مقام الگوهای اولیه به جا مانده است که در کنار دروازه گچ، دو الگوی مهم را از میان آنها می‌توان یافت (جدول ۱).

ماکسیم سیرو به خوبی به این دو الگو اشاره کرده و می‌نویسد: در اواخر دوران ساسانی دو نوع کاروانسرا در سرزمین ایران ساخته می‌شد: یک نوع شامل حیاطی که در اطرافش دالانی عریض برای چهارپایان ساخته می‌شد و نوع دوم الگویی بود که در آن تالارهای مستطیلی در اطراف حیاط مرکزی قرار می‌گرفتند (سیرو، بیتا، ۱۷۹). به اعتبار شباهت‌های موجود بین اولین نمونه یادشده توسط ماکسیم سیرو با الگوی چاپارخانه‌ها که ساخت آن در ایران باستان بسیار متداول بوده است، می‌توان تقسیم‌بندی ذیل را برای الگوهای اولیه متصور بود (جدول ۲):

جدل ۱. نمونه کاروانسراهای پیش از اسلام و اوائل دوران اسلامی (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳).

تحولات در طرح اولیه کاروانسراها

بنیاد اولیه کاروانسراهایی که در این مرحله از تحول قرار دارند، منسوب به دوره‌های پیش از ایلخانی است و کاروانسراهایی را از اوایل دوره اسلامی تا انتهای دوره سلجوقی شامل می‌شود. تغییراتی که در این مرحله اتفاق می‌افتد، همه در یک بازه زمانی خاص صورت نبسته و در معماری هر کدام از بناها ابتکاراتی به خرج داده شده است که مجموعه آنها اساس تحولات مراحل بعدی شده است. با توجه به بناهای برجای مانده، دوره سلجوقی را می‌توان یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخی در بروز تحولات معماری کاروانسراها معرفی کرد.

گشایش اتاق‌های گوشه میانسرا (حیاط)

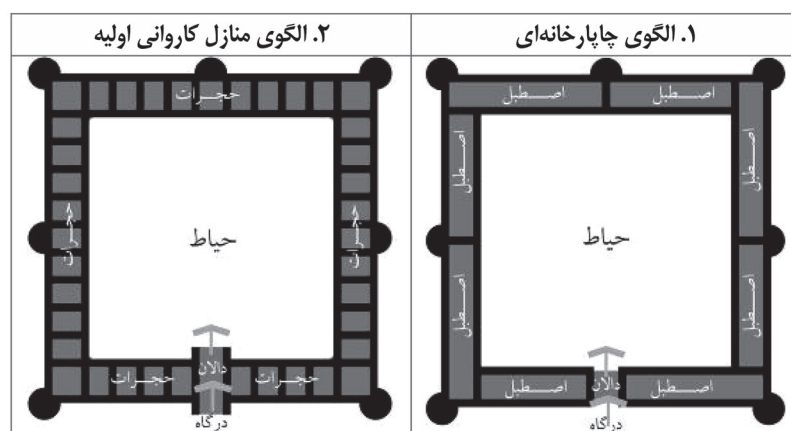
احتمالاً دسترسی به اتاق‌های گوشه حیاط از همان ابتدای طرح

الف. الگوی چاپارخانه‌ای که عبارت است از یک حیاط مرکزی و اصطبل‌هایی مستطیل‌شکل پیرامون آن که اهمیت نگهداری از چهارپایان در آن پررنگ است.

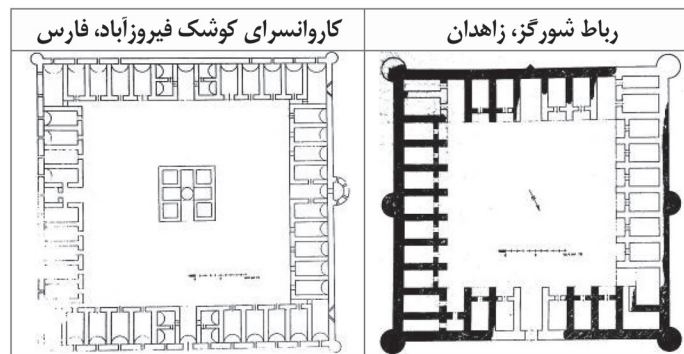
ب. منازل اتراق‌گاهی که عبارت است از حصار مستحکم و اتاق‌های فراوان در پیرامون حیاطی وسیع که اسکان مسافران در آن محل توجه بیشتر بوده است. بیشتر بناهای بین راهی از دوران باستان تا قرون اولیه اسلامی بر اساس این الگوها بنیاد شده اند.

الگوی منازل اولیه کاروان‌ها تا سده‌ها بعد نیز تقلید می‌شد. در جدول ۳ تعدادی از کاروانسراهای باقیمانده از دوره سلجوقی که تداوم الگوی اولیه منازل کاروانی را تأیید می‌کنند نشان داده شده است. این الگو به ندرت حتی تا دوره قاجار نیز تقلید می‌شد، اما نه به مثابه یک الگوی متداول در کاروانسراهای مسیرهای اصلی، بلکه در مسیرهای فرعی در ساخت منزلگاهی کوچک.

جدول ۲. الگوهای اولیه در طرح بناهای بین راهی (ترسیم از: نگارندگان).

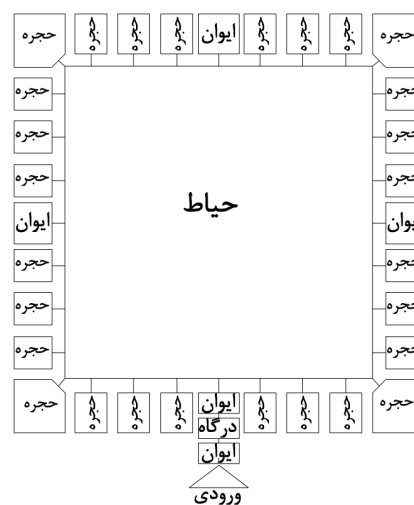
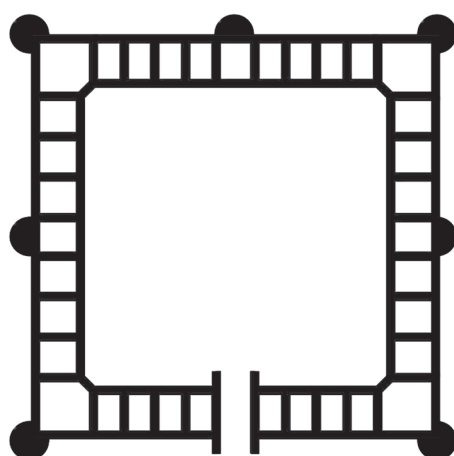
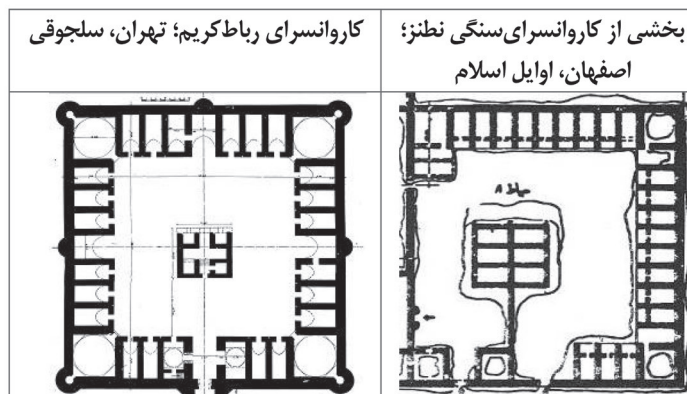
جدول ۳. تداوم الگوی منازل کاروانی اولیه در ساخت کاروانسراهای دوره سلجوقی (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳).

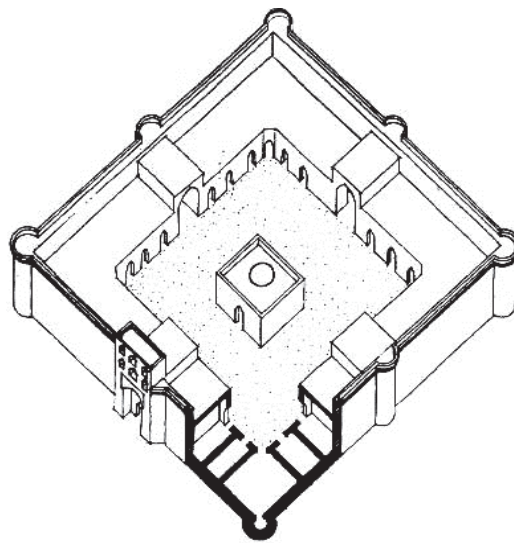
کرده اند. گشایش در گوشه‌ها امکانات خوبی را برای تعبیه فضایی گشاده یا طراحی مجموعه‌ای خاص ۲ در اختیار معماران قرار داده است (جدول ۴) (نقشه ۲ و ۳).

کاروانسرا با اشکالاتی مواجه بوده است. در الگوی اولیه، معمولاً راهرویی باریک در حد فاصل این اتاق‌ها با حیاط تعبیه شده است (جدول ۱). معماران ایرانی از همان ابتدا برای حل این مسئله در برخی کاروانسراها اتاق‌های چهارگوشه حیاط را بزرگ‌تر

جدول ۴. گشایش اتاق‌های گوشه حیاط، یکی از تحولات معماری کاروانسراها (مأخذ: سیرو، بی تا).

نقشه ۲. دیاگرام فضایی و نمایش گشایش اتاق‌های گوشه حیاط در طرح کاروانسرای سلجوقی (ترسیم از: نگارندگان).

نقشه ۳. گشایش فضای گوشه، طرح سه‌بعدی کاروانسرای رباط کریم
(مأخذ: هیلن براند، ۱۳۹۳: ۳۳۹).

از کاروانسراهای دوره سلجوقی است.

پیدایش ایوان در طرح کاروانسرا

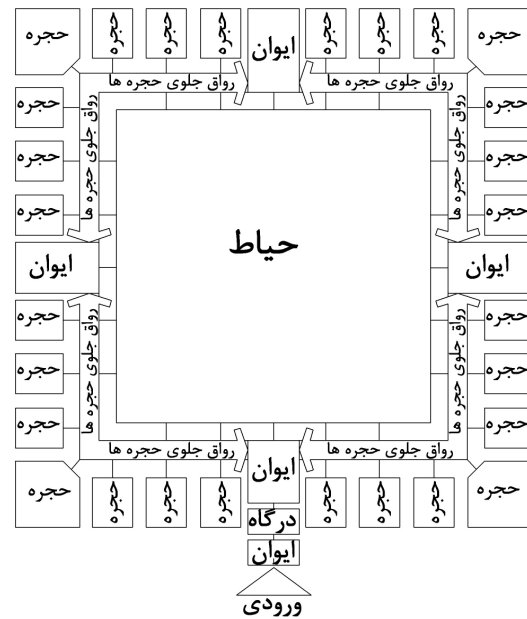
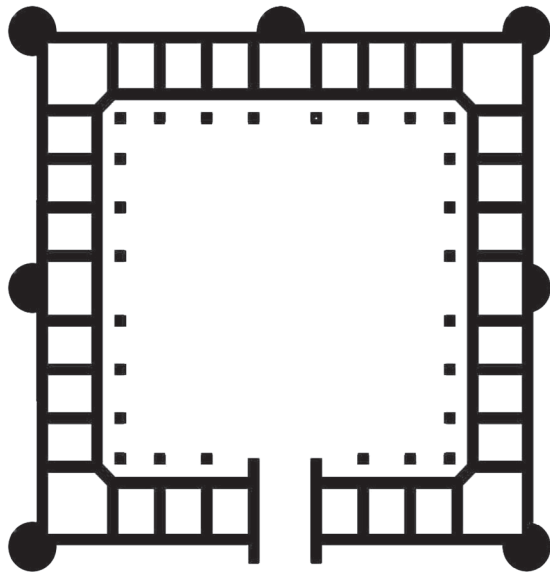
تبدیل کاروانسراهای سلجوقی از یک حیاط با حجره‌های ساده به یک الگوی دارای ایوان‌های متقابل، از طریق عریض نمودن دهانه‌های مرکزی و محوربندی میانسرا، نمایشی از تحولی بود که پیش‌تر در مساجد این دوره رخ داده بود و این تحول اگرچه به اندازه دیگر ابتکارات در فضاهای کاروانسرا اهمیت داشته، اما نشان‌دهنده روندی که خاص کاروانسراها باشد نیست. پیدایش ایوان

طراحی رواق پیرامون حیاط

ساخت رواق جلوی حجره‌های کاروانسرا، یکی از تحولاتی است که فراوانی آن در کاروانسراهای دوره سلجوقی، حکایت از شیوه‌ای مرسوم در این دوره دارد که به افزایش عمق ایوان‌های کاروانسرا منجر شده است (جدول ۵). از مزایای این شیوه طراحی، هماهنگی احتمالی نمای به‌هم‌ریخته حیاط و ایجاد سایه‌بان در مقابل نور آفتاب برای کاروانیانی است که شب‌ها راه پیموده (هیلن براند، ۱۳۹۳: ۳۷۵) و روز را در اتاق‌های پیرامون حیاط استراحت می‌کرده‌اند. نقشه ۴ نمایشی از بروز این تحول در معماری بسیاری

جدول ۵. ساخت رواق مقابل حجره‌ها، روش مرسوم طراحی کاروانسراهای سلجوقی (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳).

کاروانسرای محمدآباد؛ قم، سلجوقی	کاروانسرای خمسه‌آباد؛ مرکزی، سلجوقی

نقشه ۴. دیاگرام فضایی و نمایش تحول در طرح کاروانسراهای سلجوقی؛ افزودن رواق جلوی حجره‌ها (ترسیم از: نگارندگان).

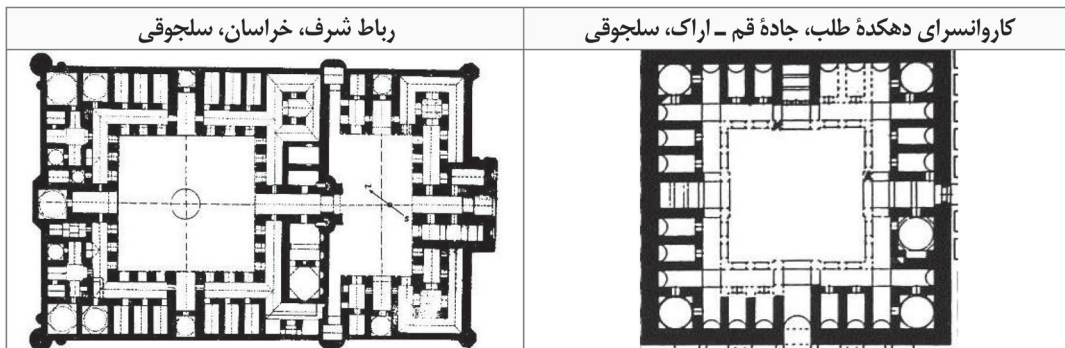
تحول اساسی در طرح کاروانسرا؛ طراحی و اجرای اصطبل‌ها در پشت حجره‌ها

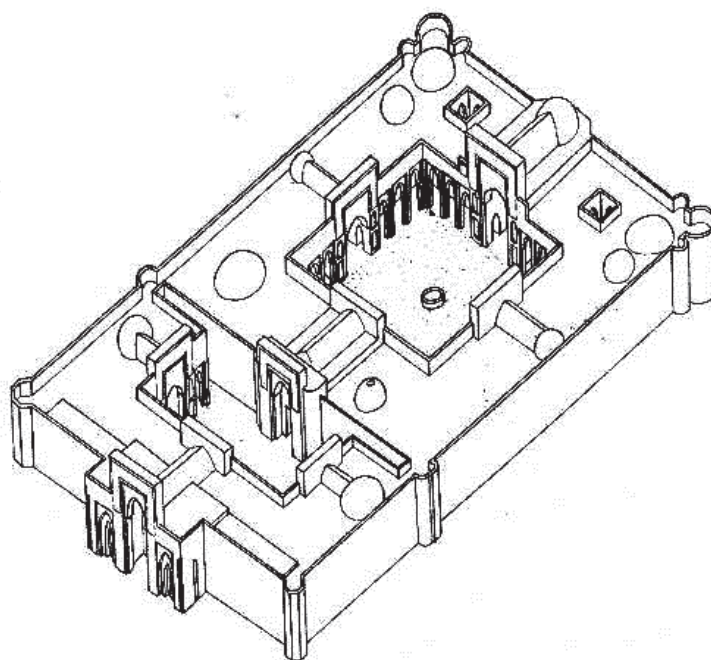
در عصر سلجوقیان امنیت و نظم شدید بر سرتاسر امپراتوری سلجوقی استقرار یافت و در پی آن رفت‌وآمد مسافران و بازرگانان و کاروانیان بین شهرها شدت گرفت و کاروانیان به تعداد زیاد، سرتاسر قلمرو وسیع سلجوقیان را در هزاران کیلومتر راه با آرامش خاطر می‌پیمودند (احسانی، ۱۳۸۱: ۳۸). بزرگ شدن و تعدد کاروان‌ها، استفاده بیشتر از چهارپایان را به دنبال داشت. با این وصف بستن حیوانات در زیر رواق‌های پیرامون حیاط، همواره امکان‌پذیر نبود. از طرفی بزرگ‌تر گرفتن برخی از اتاق‌ها به عنوان

یکی از اولین تحولات در کاروانسراهای این دوره است. ولی از آنجا که تحولی است بنیادین در معماری دوره سلجوقی که در کاروانسراها نیز متجلی شده است، لذا پس از دو تحول قبلی قرار گرفته است (کاروانسراهای مختلف سلجوقی که در این مقاله در جداول ۳، ۴، ۵ و ۶ ارائه شده، دارای ایوان است).

رباط شرف، توقف‌گاهی مجلل و در شأن پادشاهان و امیران بوده (لباف خانیکی و بختیاری شهری و نعمتی، ۱۳۹۲: ۲۷۲) که در طرح آن اصلی‌ترین تحولات کاروانسراهای سلجوقی، همچون گشایش گوشه‌ها، طراحی رواق، و طرح چهارایوانی ظهور یافته است (نقشه ۵).

جدول ۶. طرح چهارایوانی، طرحی متداول در معماری کاروانسراهای دوره سلجوقی (مأخذ: کیانی، ۱۳۷۳).

نقشه ۵. رباط شرف (مأخذ: هیلن براند، ۱۳۹۳: ۳۴۵).

رباط ماهی را می‌توان به عنوان یکی از نمونه‌های نخست این تحول معرفی کرد که در آن اصطبل‌ها به صورت تالارهای مستطیل‌شکلی در پشت حجره‌های کاروانسرا پدیدار شده و ارتباط آنها با حیاط، مسئله تازه‌ای را در مقابل طراحی منسجم کاروانسرا به وجود آورده است. کیانی، رباط ماهی را متعلق به دوره غزنوی دانسته است (کیانی و کلایس، ۱۳۷۳: ۳۷۷) لیکن لباف خانیکی، بختیاری شهری و نعمتی، ضمن بررسی دقیق با توجه به ساختار چهارایوانی و تزیینات شاخص، به درستی آن را همزمان با رباط شرف و متعلق به اوایل قرن ششم معرفی کرده

اصطبل، دیگر پاسخگوی تعداد زیاد چهارپایانی نبود که میبایست در میانه روزهای گرم سال استراحت می‌کردند. بدین ترتیب در پشت اتاق‌ها، فضاهای اصطبل به وجود آمد که برای نگهداری حیوانات استفاده می‌شد (جدول ۷). این فضاهای جدید چندان بی‌سابقه نبودند و ریشه در همان چاپارخانه‌هایی داشتند که از دروازه گچ تا چاپارخانه میبد امتداد زمانی داشت. ماکسیم سیرو این تحول را نتیجه ترکیب دو الگوی کاروانسراهای دارای اصطبل و منازل کاروانی اولیه در ابتدای قرن ششم هجری می‌داند (سیرو، بی تا، ۱۷۹).

جدول ۷. ساخت اصطبل در پشت حجره‌ها، تحولی اساسی در طراحی کاروانسراها (مأخذ: سیرو، بی تا).

رباط ماهی، خراسان رضوی	کاروانسرای قلعه سنگی علی‌آباد، قم

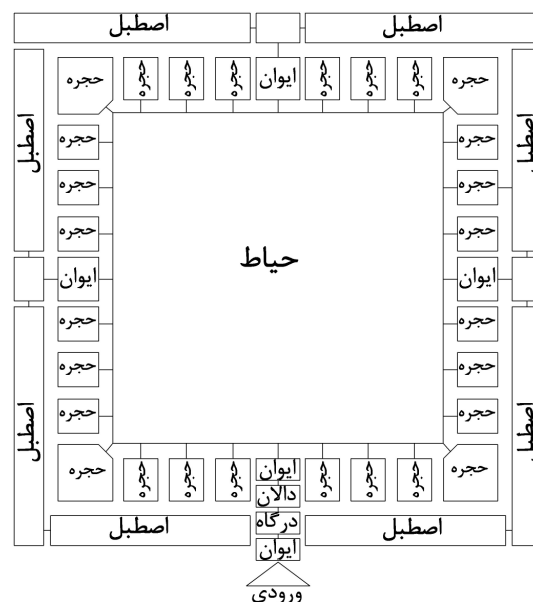
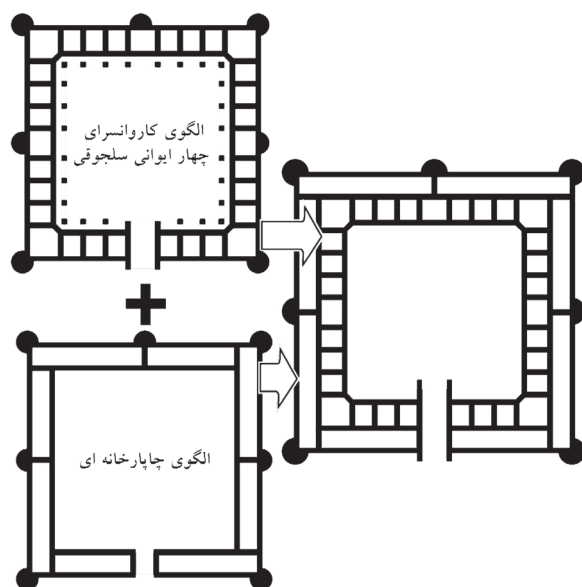
اند (لباف خانیکی و بختیاری شهری و نعمتی، ۱۳۹۲: ۲۸۳). نکته قابل تأمل در کاروانسراهای جدول ۷، حذف رواق‌هاست و این در حالی است که بقیه ویژگی‌های کاروانسراهای ایوان‌دار سلجوقی در آنها دیده می‌شود. بدین ترتیب می‌توان یافته‌های ماکسیم سیرو را این گونه تکمیل کرد: اوایل قرن ششم هجری، تحولی اساسی در معماری کاروانسراها اتفاق افتاد و آن ترکیب الگوی چاپارخانه‌ای با کاروانسراهای چهارایوانی دوره سلجوقی است (نقشه ۶).

این ترکیب، بنیان تحولی را موجب شد که تا پایان عصر کاروانسراسازی، یعنی تا پایان دوره قاجاریه، متداول‌ترین طرح برای ساخت انواع کاروانسراهای حیاط‌دار ایران بوده است. چنین تحول فضایی - کالبدی موجب تغییراتی در ساختار کاروانسراهای سلجوقی شد. از جمله: ارتباط اصطبل با حیاط، گاه از طریق ایوان - هایی که عمق بیشتر نسبت به نمونه‌های قبلی داشت و گاه با حذف یک حجره و تبدیل آن به راهرو امکان‌پذیر می‌شد. همچنین به دلیل ادغام دو الگوی مورد اشاره، در فضای ورودی، دالان طولی ایجاد شد که امکان طراحی هشتی و طراحی اتاق‌های نگهبانی در طرفین آن برای نظارت بر رفت و آمدها را فراهم می‌آورد.

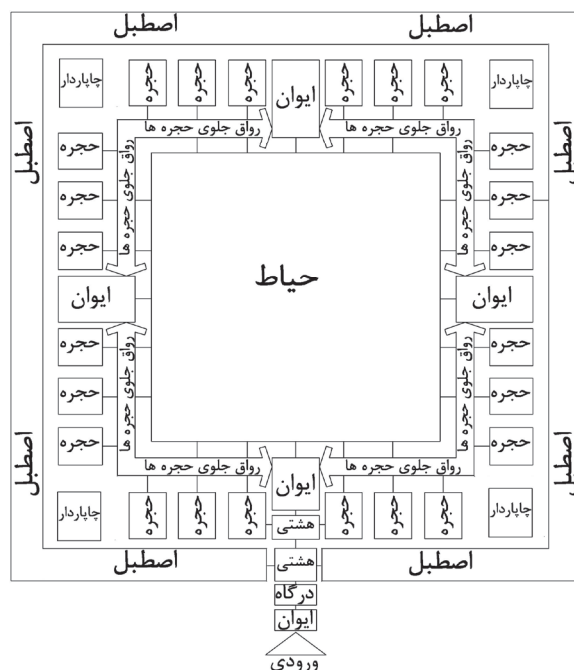
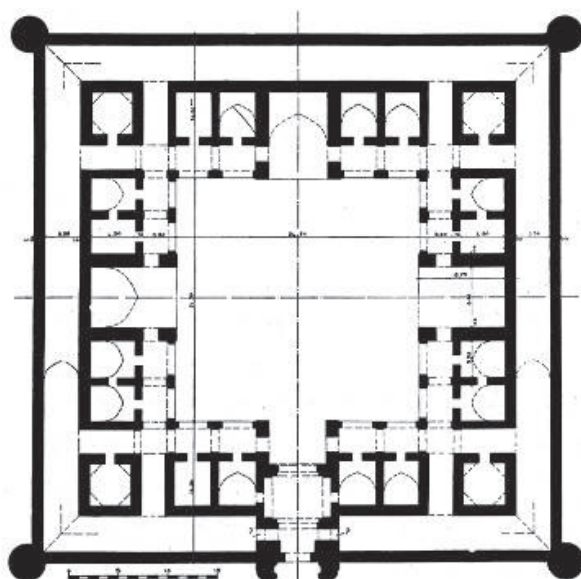
تبدیل رواق به ایوانچه، ساخت سکو در اصطبل

الگوهای کاروانسراسازی سلجوقیان تا سده‌های بعد نیز ادامه یافت. تحولات آتی کاروانسراها را می‌توان در دوره ایلخانی جستجو کرد. سبک معماری دوره ایلخانان مستقیماً از سبک آثار ساختمانی دوره سلجوقی اقتباس شده است (ویلبر، ۱۳۴۶: ۳۳). این تاثیر به‌وضوح در طرح کاروانسرای ایلخانی سرچم در بین راه زنجان و میانه که ترکیب کاملی است از الگوی چاپارخانه‌ای با کاروانسرای رواق‌دار چهارایوانی بروز کرده است (نقشه ۷).

تحولات ویژه‌ای که در کاروانسرای سرچم مشاهده می‌شود، عبارت‌اند از: طراحی اصطبل به صورت پیوسته دورتادور کاروانسرا، ارتباط نظام‌مند حیاط با اصطبل‌ها با حذف دو حجره در هر جبهه و اختصاص فضایی خاص در هر گوشه به چهارپاداران. بررسی کاروانسراهای دیگر این دوره، نشان‌دهنده دو تحول عمده دیگر این دوره است: تبدیل رواق‌ها به ایوانچه‌ها و ساخت سکو در درون اصطبل‌ها جهت اقامت مسافران و چهارپاداران (جدول ۸). در نقشه ۸ تحولات کالبدی - فضایی کاروانسراهای دوره ایلخانی به نمایش در آمده است.

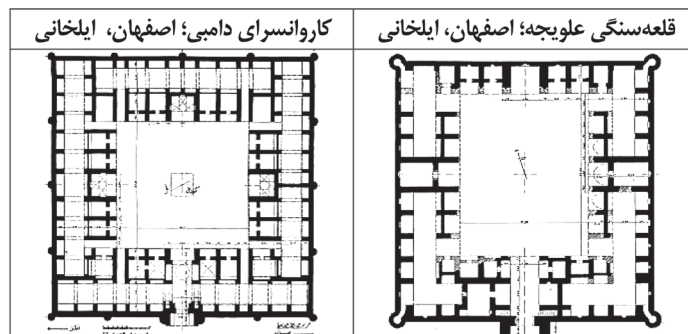

نقشه ۶. دیگرام فضایی و نمایش تحول اساسی کاروانسراهای سلجوقی از ترکیب دو الگوی کاروانسرا و چاپارخانه (ترسیم از: نگارندگان).

نقشه ۷. کاروانسرای سرچم، دیاگرام فضایی و نمایش تحولات اولیه کاروانسراهای دوره ایلخانی (مأخذ: سیرو، بی تا، ۱۰۸).

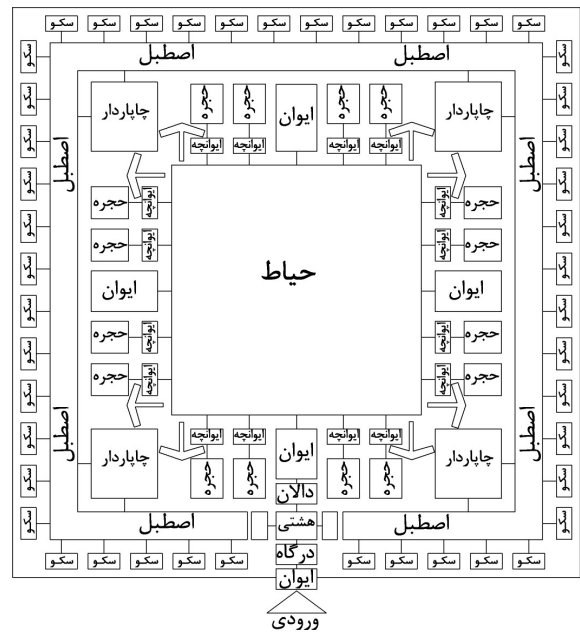
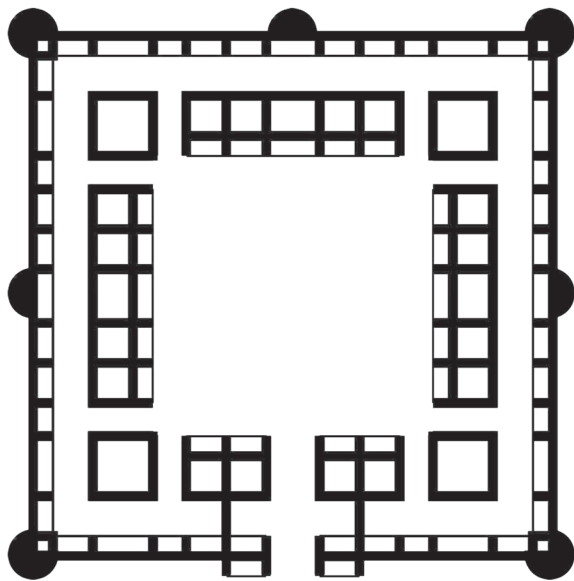
جدول ۸. ساخت اصطبل در پشت حجره‌ها، تحولی اساسی در طراحی کاروانسراها (مأخذ: سیرو، بی تا).

یافته است. در جدول ۹ نمونه‌هایی از کاروانسراهای تیموری و در نقشه ۹ تحولات کالبدی - فضایی آنها مشاهده می‌شود. ویژگی این کاروانسراها عبارت است از: عدم دسترسی مستقیم حیاط به اصطبل‌ها، ایجاد هشتی و فضای تقسیم در قسمت ورودی، احاطه سه‌طرفه اصطبل در پشت حجره‌ها و اتاق‌ها، ساخت فضاهای گشاده‌ای که از گوشه‌های پخش شده به حیاط مرکزی راه می‌باند. این چنین سازماندهی فضایی در دوره‌های قبل سابقه نداشته است. همان‌گونه که در دوره‌های بعدی نیز، چنین الگویی مورد استفاده معماران قرار نگرفت. نگارندگان با تأکید بر اهمیت

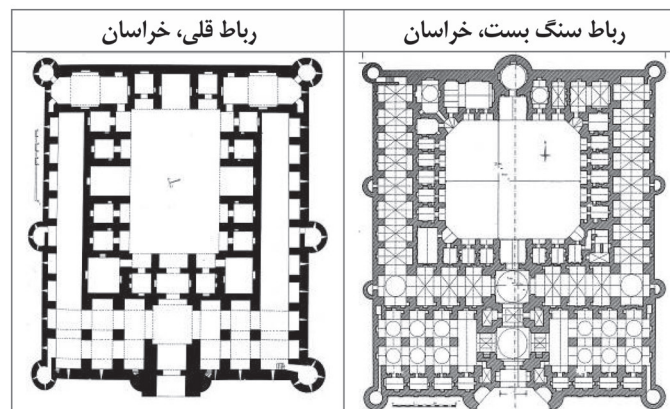
تکامل اندام‌ها و تحول در سازماندهی فضاها

بنا به روایات و گزارش‌های تاریخی امیر علیشیر نوایی ۳۷۰ تا ۴۰۰ ساختمان را بنیاد و مرمت کرده است (کریمیان، ۱۳۷۸: ۵۳۸). ساختن کاروانسراهای متعدد در طول جاده‌های که مشهد را به گرگان [جرگان یا گنبد قابوس کنونی] متصل می‌ساخت، علاقه‌مندی او را به تجدید حیات بازرگانی در طول این راه نشان می‌دهد (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۱۰۴). کاروانسراهای تیموری، ویژگی‌های خاصی دارد که احتمالاً به مبنای کاربری و وضعیت اجتماعی و فرهنگی آن دوران بازمی‌گردد و در معماری آن نمود

نقشه ۹. تبدیل رواق به ایوانچه، ساخت سکو در اصطبل و ورودی سازمان یافته در طرح کاروانسراهای دوره ایلخانی (ترسیم از: نگارندگان).

جدول ۹. نمونه کاروانسراهای پیش از اسلام و اوائل اسلامی (مأخذ: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی خراسان).

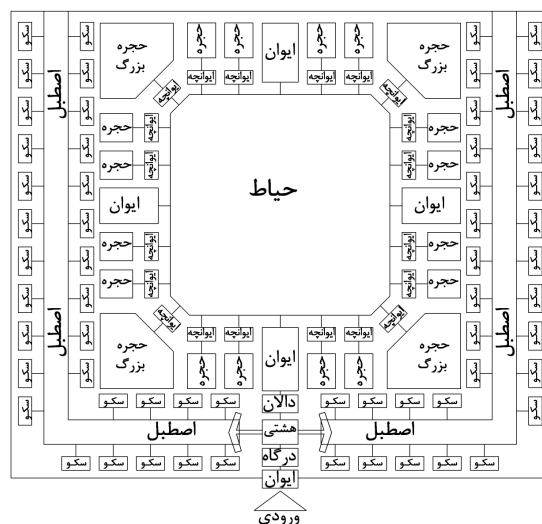
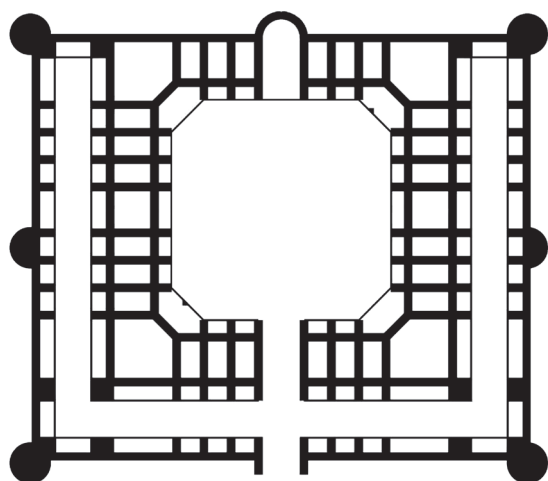
۱۳۹۳: ۳۶۵. در جدول ۱۰ نمونه‌هایی از این کاروانسراها ارائه شده است.

تحولات بارز کاروانسراهای صفوی از این قرار است: گسترش حیاط کاروانسراها؛ ارتباط اصطبل‌ها و حیاط از طریق گوشه‌های یخ حیاط‌ها که اشکال بسیار متنوعی دارد؛ پرداخت و تزئین بیشتر فضاهای شاه‌نشین که عموماً در انتهای ایوان‌ها قرار دارد؛ ایجاد فضاهای تجمع عمده در اصطبل‌ها که در نمونه‌های پیشرفته‌تر شفافیت فضایی بیشتری را به وجود می‌آورد (نقشه ۱۰)؛ رشد

این موضوع، بررسی جنبه‌های مختلف آن را به پژوهشی دیگر موکول می‌کنند.

تثبیت و تکثیر الگوها

دوره صفویه را دوران طلایی ایجاد کاروانسراهای ایران نامیده اند (کیانی و کلایس، ۱۳۷۳: ۳). تنوع نقشه‌ها در دوره صفوی بسیار زیاد است. برای مثال نمونه‌های هشت‌ضلعی نظیر کاروانسرای ده‌بید و امین‌آباد نیز در در میان آنها دیده می‌شود (هیلن براند،

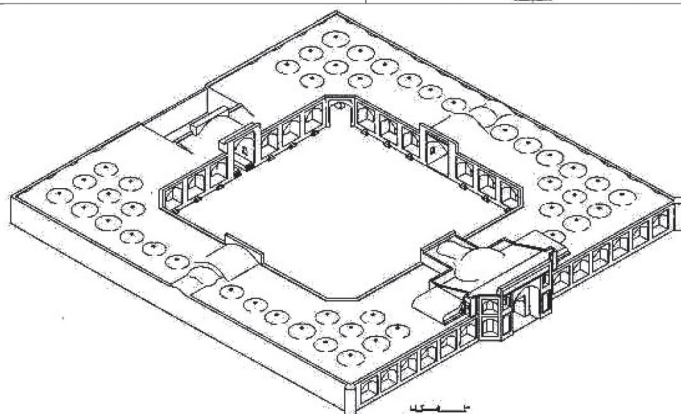
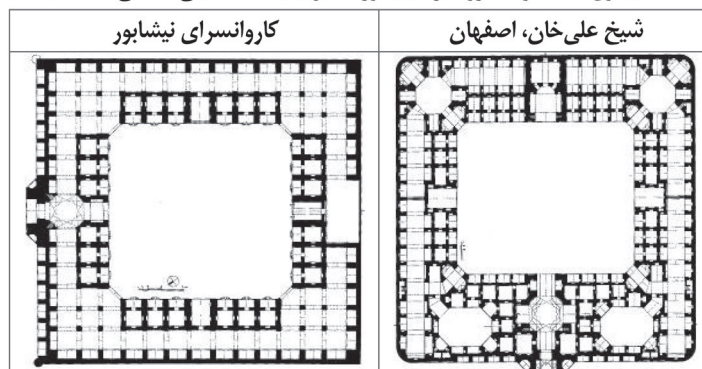

نقشه ۱۰. دیاگرام فضایی و نمایش تحولات در سازماندهی اصطبل نسبت به حیاط (ترسیم از: نگارندگان).

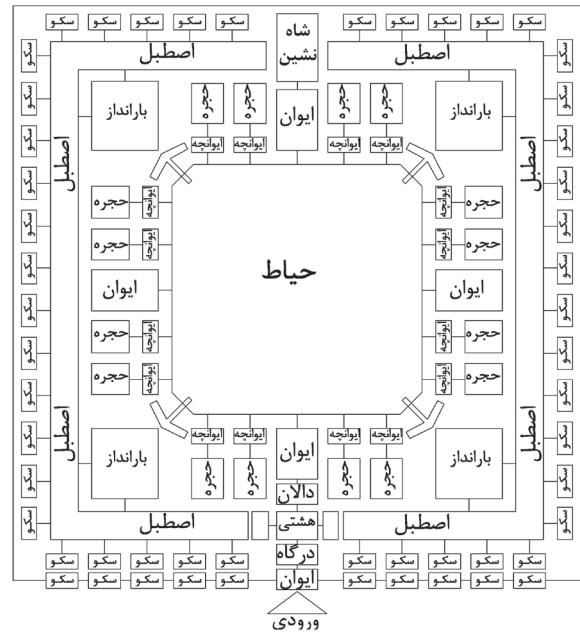
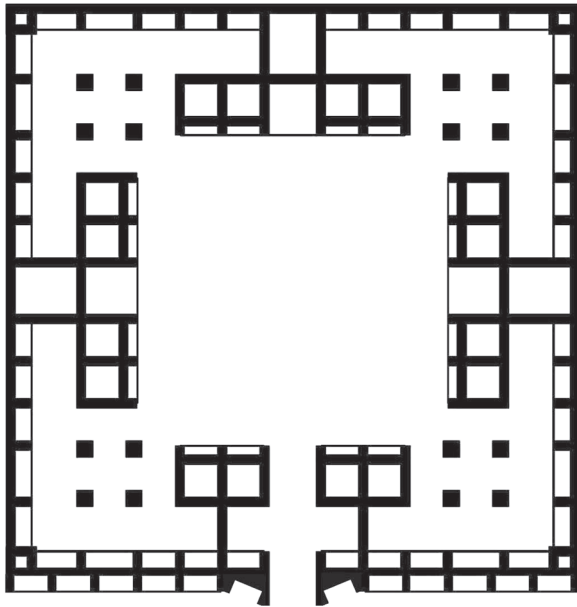
فضای شفاف در اصطبل‌های گوشه؛ حذف برج‌ها در بسیاری از کاروانسراها. و در نهایت آرایش فضایی مشابه در کاروانسراهایی که در نزدیکی هم یا در یک مسیر و به فاصله یک یا دو منزل از یکدیگر قرار دارند (مانند امین‌آباد و خانخوره در راه فارس، آقاکمال و گز در اصفهان، کاروانسراهای مسیر سبزوار در خراسان،

فضای هشتی و شاهنشین فراز آن و پیش آمدن از بدنه ورودی کاروانسرا در ترکیب با سردر؛ ایجاد فضاهای خصوصی در برخی از کاروانسراها که یا در گوشه‌های کاروانسرا و یا در میانه اضلاع ورودی یا ضلع مقابل ورودی ساخته می‌شدند و به وسیله دهلیزی به هشتی یا حیاط مرکزی راه می‌یافتند (نقشه ۱۱)؛ ایجاد

جدول ۱۰. نمونه کاروانسراهای دوره صفوی (مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳).

نقشه ۱۱. برجستگی فضای ورودی، گوشه‌های پنخ، حیاط گسترده؛ کاروانسرای نیشابور (مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۳۹).

نقشه ۱۲. دیاگرام فضایی و نمایش تحولات در سازماندهی کاروانسراهای صفوی (ترسیم از: نگارندگان).

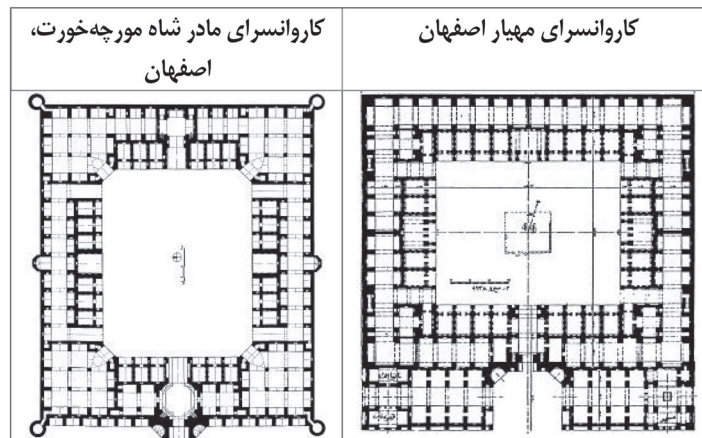
یا بیرون کاروانسرا مربوط است و در انتظام فضایی کلیت ساختمان اثرگذاری عمده‌ای ندارد. کاروانسراهایی که در انتهای دوره صفوی ساخته شدند، خرده‌فضاها و جزئیات زیادی داشتند و اولین تحولات در گشایش فضایی - که در دوره قاجار مشاهده می‌کنیم - در این زمان پدید آمد. یکی از شواهد این موضوع، کاروانسرای مادر شاه مورچه‌خورت و نیز کاروانسرای مهیار است (جدول ۱۱). با کنار هم قرار دادن طرح و نقشه کاروانسراهای قاجاری، دو گونه عمده مشاهده می‌شود: اول کاروانسراهایی که از یک طرح

ایزدخواست و شورجستان در فارس، دربند و چهل‌پایه در کرمان) که نشان‌دهنده امتداد گستره‌ای از سبک‌های متنوع محلی است (نقشه ۱۲).

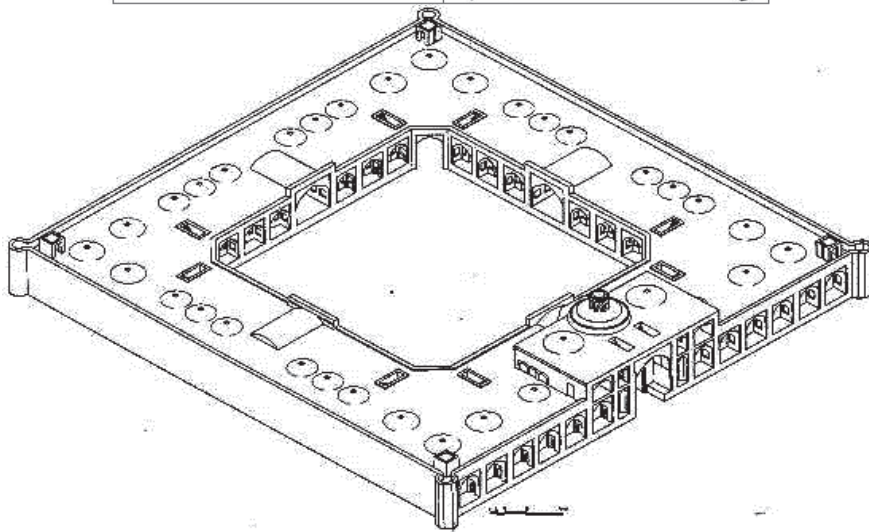
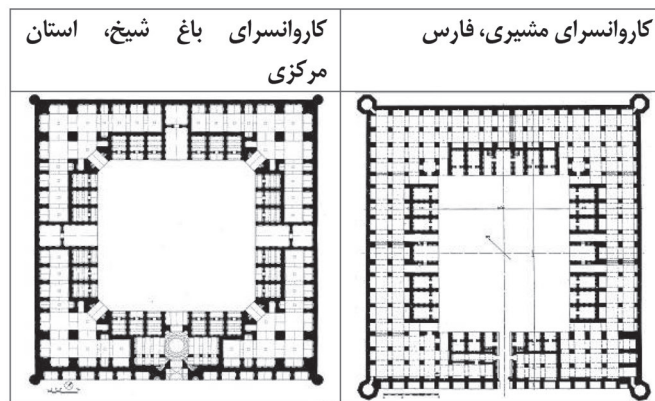
گشایش و افزایش فضاها (آخرین تحولات)

دوره صفویه، دوره‌ای است که هر یک از فضاها کاروانسرا به تکامل معقول خود رسیده و پس از آن، تحولاتی که در این گونه معماری رخ می‌دهد، به تک‌فضاها یا مجموعه‌های موجود در داخل

جدول ۱۱. نمونه کاروانسراهای اواخر دوره صفوی (مأخذ: نقشه سمت راست سیرو، بی تا؛ نقشه سمت چپ حاجی قاسمی، ۱۳۸۳)

جدول ۱۲. نمونه کاروانسراهای اواخر دوره صفوی (مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳).

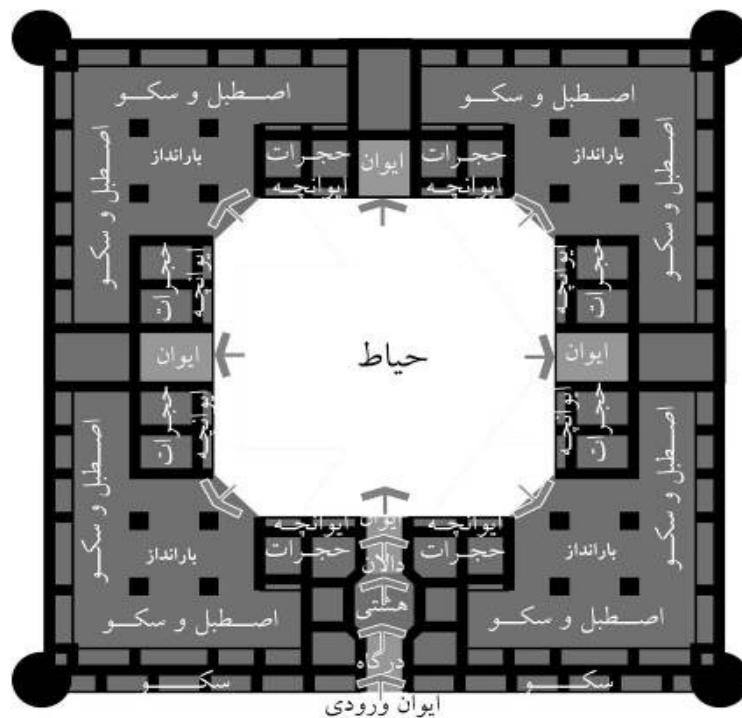
نقشه ۱۳. طرح سه‌بعدی کاروانسرای باغ شیخ در استان مرکزی (مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۶۳).

کاروانسرای مهر سبزوار؛ و رشد و بزرگ شدن فضای حجره‌ها و همچنین طاقچه‌های فراوان آنها که در تهرنگ نیز کاملاً مشخص و مشهود است (بازنمایی در نقشه ۱۴). اگر چه در دوره قاجاریه تلاش‌هایی در جهت بهینه کردن فضای کاروانسراها به عمل آمد، ولی ضعف دولت مرکزی، وضع اجتماعی و اقتصادی و در نهایت تحولات اساسی در حمل و نقل با اختراع ماشین، سیر نزولی معماری و توقف ساخت کاروانسراها را در پی داشت.

نتیجه‌گیری

منازل کاروانی از پیش از اسلام بناهایی با سازماندهی حجره‌های متعدد پیرامون حیاط مرکزی بوده‌اند. این شیوه طراحی به مرور زمان با تحولاتی نظیر گشایش و بزرگ شدن فضاها در گوشه-ها؛ ایجاد رواق در جلوی حجره‌ها؛ و چهارایوانی شدن کاروانسراها

ساده حیاط و غرفه‌های مشابه تشکیل شده و حکایت از ساختی عجولانه دارند. این نوع کاروانسراها، معمولاً خشتی‌اند. و دیگر بناهایی که با جزئیات و خرده‌فضاهای پر تعداد خود، جوابگوی جمعیت بسیاری بوده است. گونه‌ای که در امتداد خط تحول کاروانسراها حرکت کرده، گروه دوم است (جدول ۱۲) (نقشه ۱۳). مهم‌ترین خصوصیات گروه دوم از کاروانسراهای دوره قاجاریه از این قرار است: سردرها دیگر مانند سابق از بدنه کاروانسرا بیرون نزده‌اند و بلکه در برخی از موارد به داخل فرو می‌روند؛ گشایش و شفافیت فضایی در هشتی و حجره‌های پیرامون آن پدید می‌آید؛ فضای هشتی باز هم بزرگتر می‌شود؛ شکل‌های تازه در آرایش فضایی شاه‌نشین‌ها و فضاها پشت ایوان پدیدار می‌شود؛ برخی اوقات یک حیاط خصوصی درست در پشت محور ایوان‌های اصلی جای داده می‌شود (مانند کاروانسرای قاجاری میاندشت یا

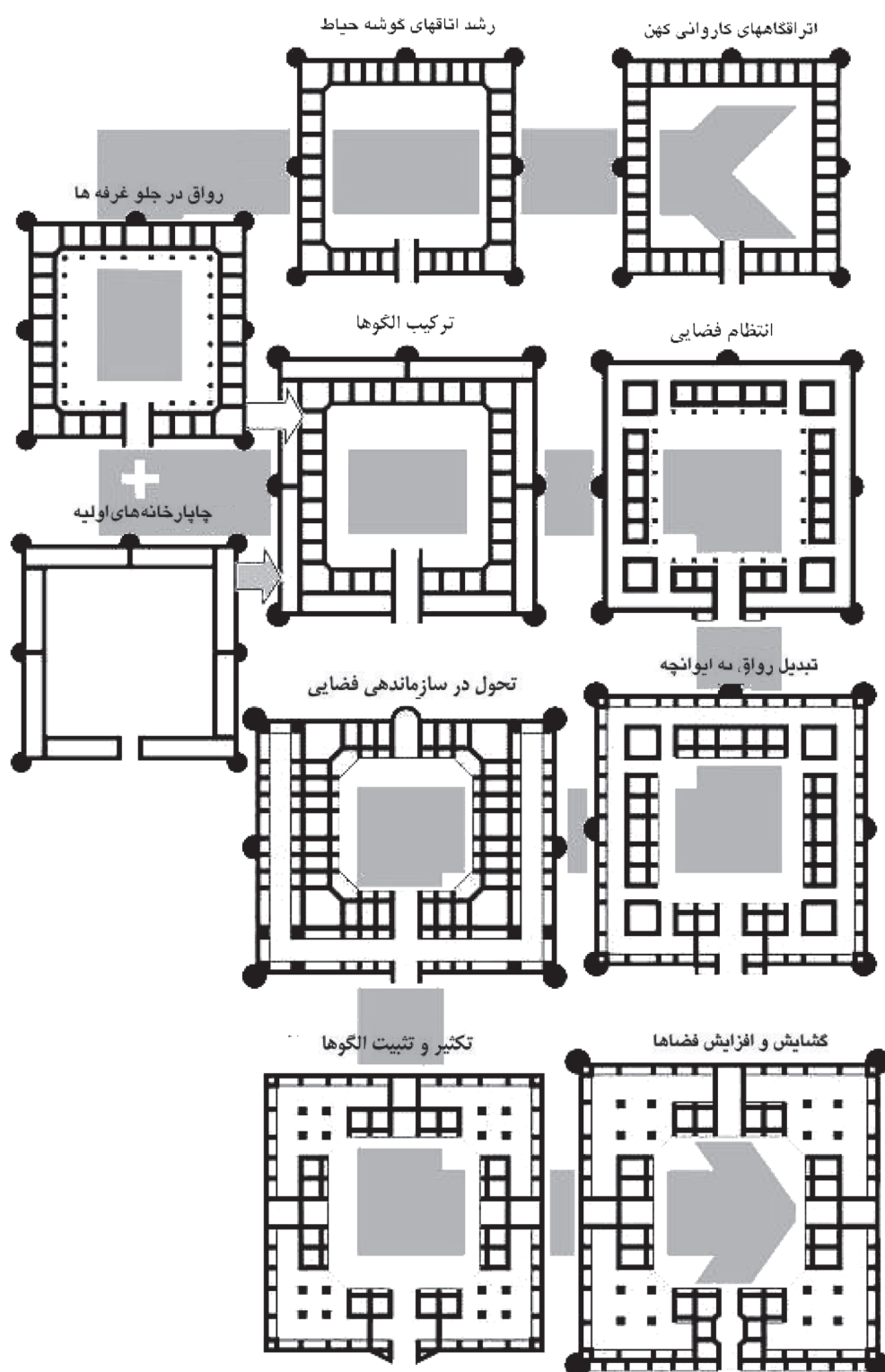
نقشه ۱۴. بزرگ شدن کاروانسراهای قاجاری در ادامه پیروی از الگوهای صفوی با افزایش جزئیات (دیگرام فضایی کاروانسراهای این دوره متأثر از کاروانسراهای صفویه است) (ترسیم از: نگارندگان).

آشکال بسیار متنوعی به خود گرفته، امکان پذیر شده است. شیوه ساخت کاروانسراهای دوره قاجار را می توان تداوم الگوهای صفوی دانست، به این صورت که در دوره قاجار علاوه بر بزرگ تر شدن غرفه ها و اصطبل ها به جزئیات فضاها توجه بیشتری شده است (نقشه ۱۵).

پی نوشت ها

۱. این مقاله برگرفته از طرحی پژوهشی با همین عنوان است که در دانشگاه حکیم سبزواری تصویب کرده و توسط نگارندگان به انجام رسیده است.
۲. سفرنامه ها از منابع ارزنده برای آشنایی با بناهای بین راهی از جمله کاروانسراها هستند که توسط سیاحان، جغرافی نویسان و محققان داخلی و خارجی در دوره های مختلف تاریخی نوشته شده اند. در پژوهش حاضر از ارائه مطالب سفرنامه ها، رساله های دانشجویی، و تکنگاری ها (به طور نمونه مطالعات بسیاری در خصوص ویژگی های معماری رباط شرف انجام شده و در کتب و مقالات متعددی انعکاس یافته)، به سبب طولانی شدن پیشینه موضوع خودداری شده است.
۳. در بعضی کاروانسراها، فضاهای گشایش یافته گوشه را مانند خانه های کوچک چهارصفه طراحی کرده اند.

تا انتهای دوره سلجوقی همراه بود. افزایش تردد مسافران و کاروان های تجاری در دوره سلجوقی موجب بزرگ شدن کاروان ها و به کار گرفتن بیشتر چهارپایان شد. بنا بر این الگوی جدیدی متأثر از ترکیب کاروانسراهای چهارایوانی دوره سلجوقی با گونه چاپارخانه ای در طراحی کاروانسراها پدیدار شد. در این شیوه فضای اصطبل به طور منظم در چهارطرف کاروانسرا و در پشت حجره ها ساخته شد. در دوره ایلخانی این شیوه با تحولاتی مانند ساخت سکوهایی جهت سکونت مسافران و چهارپاداران درون اصطبل ها و تبدیل رواق ها به ایوانچه ها و انتظام ورود به اصطبل ها به حیات خود ادامه داد. در دوره تیموری طراحی کاروانسراها تغییراتی کرد و دسترسی به اصطبل از حیات مرکزی به فضای ورودی انتقال یافت و اصطبل ها از چهار طرف حیات به سه طرف محدود شدند. در دوره صفویه ساخت کاروانسرا به اوج پختگی رسید و نمونه های متعدد با طرح های متنوع و مقیاس های مختلف کالبدی - کارکردی از آن دوران باقی مانده است. در کاروانسراهای این دوره مجدداً اصطبل ها در چهار طرف کاروانسرا ساخته شدند و ارتباط اصطبل ها و حیات، از طریق گوشه های پنج حیات ها که

نقشه ۱۵. سیر تحول کاروانسراهای حیاطدار مرکز ایران (ترسیم از: نگارندگان).

منابع

- آپهام پوپ، آرتور. (۱۳۹۰). *معماری ایران*. ترجمه غلامحسین صدری افشار. تهران: دات.
- آیوازیان، سیمون. (۱۳۷۴). «روند شکل گیری کاروانسراهای برون شهری، تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر». در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، ج ۱، ص ۵۸۳-۶۰۰.
- احسانی، محمدتقی. (۱۳۸۱). *یادی از کاروانسراها، رباطها و کاروانها در ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- احمدی، عباس علی. (۱۳۸۵). «بررسی کاروانسراهای ناحیه شمال اصفهان». در اثر، ش ۴۰ و ۴۱، ص ۸۱-۹۵.
- اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). *معماری تیموری در خراسان*. ترجمه علی آخشینی. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- پیرنیا، محمدکریم و کرامتالله افسر. (۱۳۷۰). *راه و رباط*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- پیرنیا، محمدکریم، معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۱). *معماری ایرانی*. تهران: سروش دانش.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۴). *آشنایی با معماری اسلامی ایران ساختمانهای درونشهری و برونشهری*. به کوشش غلامحسین معماریان. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- تاتاری، مهدی و جواد نیستانی. (۱۳۹۳). «مطالعه عناصر معماری فضاهای ورودی کاروانسراهای صفوی خراسان رضوی». در *پيام باستان شناس*. سال یازدهم، ش ۲۱، ص ۱۰۹-۱۲۴.
- جعفری نژاد، سیدابوالفضل. (۱۳۸۵). «کاروانسراها جلوههای از معماری ایرانی - اسلامی». در *نامه انجمن*، ش ۲۴، ص ۱۲۳-۱۳۴.
- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۸۳). *کاروانسراها (گنجنامه)*. ج ۱۷. تهران: روزنه؛ دانشگاه شهید بهشتی.
- حسینی، آرزو و حسین پورنادری. (۱۳۹۳). «مطالعه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای صفوی شاخص در بازار اصفهان؛ مطالعه موردی کاروانسراهای شاه». در *مطالعات تطبیقی هنر*، سال چهارم، ش ۸، ص ۸۱-۹۸.
- دهقان نژاد، مرتضی. (۱۳۸۵). «نقش راهبردی جاده ابریشم در توسعه شهرهای پیرامونی (در ایران)». در *نامه انجمن*، ش ۲۴، ص ۱۳۵-۱۵۴.
- رفیع فر، جلال الدین و احسان لر افشار. (۱۳۸۲). «بررسی انسان شناختی کاروانسراهای عصر صفویه». در *انسان شناسی*، ش ۴، ص ۳۷-۶۰.
- سیرو، ماکسیم. (۱۳۵۷). *راههای باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها*. ترجمه مهدی مشایخی. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- سیرو، ماکسیم (بی تا). *کاروانسراهای ایران و ساختمانهای کوچک میان راهها*. ترجمه عیسی بهنام. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- صبور زالوایی، آرش. (۱۳۹۲). «تاریخچه کاروانسرا». در *تاریخ پژوهی*، ش ۵۵، ص ۱۴۵-۱۸۲.
- صداقت کیش، جمشید. (۱۳۸۶). «کاروانسراها». در *وقف، میراث جاویدان*، ش ۵۸، ص ۴۲-۶۵.
- کریمیان سردشتی، نادر. (۱۳۷۸). «تاریخ رباط در اسلام و ایران». در *مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران ارگ بم*. ج ۲. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ص ۵۱۵-۵۵۰.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۹۱). *معماری ایران دوره اسلامی*. تهران: سمت.
- کیانی، محمدیوسف و ولفرام کلایس. (۱۳۷۳). *کاروانسراهای ایران*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- لباف خانیکی، رجبعلی. (۱۳۷۹). «دگردیسی در مفهوم و کاربری رباط». در *تحقیقات جغرافیایی*، ش ۵۶ و ۵۷، ص ۸۹-۱۰۱.
- لباف خانیکی، رجبعلی و محمود بختیاری شهری و بهزاد نعمتی. (۱۳۹۲). *کاروانسراهای خراسان*. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- نظری، فرهاد. (۱۳۸۵). «حیله تمثیل: بررسی نقش فرهنگی کاروانسرا در ادبیات فارسی». در *فصلنامه خیال فرهنگستان هنر*، ش ۱۸، ص ۱۱۰-۱۳۵.
- ویلبر، دونالد. (۱۳۴۶). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب؛ فرانکلین.
- ویلبر، دونالد و لیزا گلمبیک. (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*. ترجمه کرامتالله افسر و محمدیوسف کیانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- هادی زاده کاخکی، سعید. (۱۳۸۹). *کاروانسرا در ایران*. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۹۳). *معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی*. ترجمه باقر آیتاللهزاده شیرازی. تهران: روزنه.